

Ірина НЕСЕН

ТЕРМІНИ ОСІННЬОГО СЕЗОНУ В НАРОДНИХ УЯВЛЕННЯХ ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ (СЕРЕДИНА XIX – XX СТ.)

У статті досліджується питання про традиційні уявлення щодо початку, кінця та головних віх осіннього сезону, що у середині XIX – XX ст. побутували серед населення Житомирського Полісся. Перехід від тепла до холоду у народній традиції регіону пов'язаний із низкою аграрних та міфологічних сюжетів: припиненням кування зозулі, ритуальним виготовленням сирної страви, першим заварюванням картоплі, жнивими. У минулому названі сюжети пов'язувались зі святами апостолів Петра і Павла або Іллі Пророка. У ці дні відбувалися різні ритуали господарського циклу, які сигналізували про початок збору тих чи інших культур, виконання сезонних робіт тощо. Спираючись на місцеві уявлення про терміни чотирьох сезонів, а також про терміни періодів тепла та холоду, на теренах північної Житомирщини у середині XIX – XX ст. існував асиметричний поділ, за яким найдовшим серед сезонів була зима, а найкоротшим – літо.

Збір матеріалів для створення садиби з північної Житомирщини в експозиції Полісся Музею народної архітектури та побуту НАН України дозволив автору звернути увагу зокрема на структуру календарних обрядів в межах окресленої території. Тут збереглися деякі особливі погляди на терміни сезонів. У цьому дослідженні ми зупинимось на уявленнях, що визначали початок, кінець та головні віхи осені.

Свого часу К. Копержинський стверджував, що уявлення людини про сезонність, зокрема, господарську пов'язане з особливістю її психіки і уявленнями про час¹. В історичному аспекті щодо виділення сезонів у річному колі давніми слов'янами Л. Нідерле писав, що індоєвропейці розрізняли три сезони – зимовий, весняний і літній. Пізніше під впливом

¹ Копержинський К. Господарчі сезони у слов'н (з історії новорічного циклу обрядовості) // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1928. – Вип. I. – С. 57.

повсюдного поширення знань вавілонської астрономії різними індоєвропейськими народами був засвоєний чіткий поділ року на чотири частини. Тому давні слов'яни розрізняли вже не три, а чотири сезони, останнім із яких була осінь (*есень*)². Ця лексема зокрема згадується у багатьох літописах як час збору данини³.

У минулому на теренах Житомирського Полісся за низкою місцевих ознак осінь наступала раніше, ніж за нинішніми поглядами. Перші осінні мотиви можна помітити вже від середини липня і пов'язані вони з днем Святих апостолів Петра і Павла (12.06. за н. ст.), який у регіоні вважався переломним у багатьох господарських моментах і святкувався два дні (другий день мав назву *Полупетро*)⁴. У цей час завершувалась косовиця, помітно падали надолі коров'ячого молока, завершувався збір червецю. Селяни знали, що від цього дня вечори стають холоднішими, з дерев падають перші листки: "Пріде Петро – **осенні святок** да віщипне лісток, пріде Ілля да віщипне два, пріде Спас – все до дому шась"⁵.

Ритуальною стравою цього дня у межиріччі Ужа та Тетерева були *мандрики*, *мандриги*. В окремих виданнях минулих століть знаходимо рецепти їх приготування. Так, М. Пйотровський у середині XIX ст. нотував: "*Мандрики – це булочки з мішаного зі сметаною сиру, печені в печі*" [6]⁶. Пізніше більш детальний рецепт зафіксував В. Кравченко: "*Мандрики печуть на Петра. Беруть звичайний сир, розколочують з білою мукою і яйцем, печуть на маслі або на сметані*"⁷. Тут зазначимо, що під *мандрикою* в регіоні

² Нідерле Л. Славянские древности. – М., 2000. – С. 453–454.

³ Повесть временных лет. – Ч. 1. – М., 1950. – С. 29, 39.

⁴ За днем тижня свято апостолів Петра і Павла завжди збігалось з Голодною кутею. Див. Толстая С.М. Полесский народный календарь. – М., 2005. – С. 171.

⁵ Васянович О.О. Метеорологічні прикмети в народному календарі українців Полісся // Народна творчість та етнографія, 2005. – № 2. – С. 90.

⁶ Народний календар з Овруччини 50-х років XIX століття у записі Михайла Пйотровського (далі Народний – *І.Н.*). – Михайло Возняк. Післямова К. Кутельмаха // ЗНТШ. – Львів, 1995. – Т. ССХХ. – С. 324 (далі Народний – *І.Н.*).

⁷ Кравченко В. Г. З побуту та обрядів північно-західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. – Житомир, 1928. – С. 87.

розуміли не лише порційні сирники⁸, а й сирну бабу⁹, часом, вареники з сиром¹⁰. У селах, які в минулому були заселені не лише українцями, а й чехами круглий пиріг із рідкого сирного тіста на яйцях мав назву *макаран*¹¹. Натомість у північній частині регіону (Овруцький р-н) поняття *мандрики* сьогодні практично не фіксується. Хоча і тут у зв'язку з днем апостолів Петра і Павла знають страви з сиру без спеціальної назви: вареники з сиром¹², пироги з сиром¹³, запечений або варений сир¹⁴. За твердженням деяких науковців, *мандрики*, *мандриги* в первинному варіанті являли собою висушений на сонці сир і в давній традиції, вочевидь, були пов'язані з мандрівним побутом пастухів¹⁵.

На Житомирському Поліссі звичаєве частування *мандриками* пастухів у день апостолів Петра і Павла зустрічаємо в описах призабутого у наш час свята *зеленого пастуха*, яке вочевидь вважалось серединою пастушого сезону. Його святкування відбувалось за спільною схемою – пастухи заганяли череду в чиєсь обійстя і вимагали з господарів викуп за їх худобу: *"Пастухи ходять по хатах своїх господарів, збирають мандрики або беруть*

⁸ Запис автора 2000 р. у с. Беги Коростенського р-ну Житомирської обл. від Бех Любові Юхимівни, 1918 р. нар.; Запис автора 2003 р. у с. Берестовець Коростенського р-ну Житомирської обл. від Теребей Надії Максимівни 1920 р. нар.; Запис автора 1996 р. у с. Недашки Малинського р-ну Житомирської обл. від Недашківської Ярини Іванівни, 1929 р. нар.

⁹ Запис автора 1996 р. у с. Каленське Коростенського р-ну Житомирської обл. від Палюшкевич Ольги Федорівни, 1917 р. нар., у с. Буки Малинського р-ну Житомирської обл. від Кучарської Ольги Іллівни, 1909 р. нар., у с. Любовичі Малинського р-ну Житомирської обл. від Трохименко Єви Ничипорівни, 1926 р. нар.

¹⁰ Запис автора 1996 р. у с. Вишевичі Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Василенко Ганни Іванівни, 1932 р. нар., у с. Українка Малинського р-ну Житомирської обл. від Іваніченко Тетяни Михайлівни, 1914 р. нар.

¹¹ Запис автора 1996 р. у с. Іванівка Малинського р-ну Житомирської обл. від Снітко Ольги Герасимівни, 1905 р. нар.

¹² Запис автора 2005 р. у с. Васьковичі Коростенського р-ну Житомирської обл. від Васьковської Марії Дмитрівни, 1937 р. нар.

¹³ Запис автора 2005 р. у с. Ласки Народицького р-ну Житомирської обл. від Юхименко Ганни Андріївни 1922 р. нар.

¹⁴ Запис автора 2005 р. у с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл. від Левковської Галини Терентіївни, 1926 р. нар.

¹⁵ Давидюк З. Весільний сирний обряд Західного Полісся на археологічному тлі // Полісся: етнікос, традиції та культура. – Луцьк, 1997. – С. 239–247.

*сир, сметану, масло і самі у полі печуть мандрики*¹⁶. Основний масив наших польових матеріалів підтверджує існування традиції обрядового частування пастухів сирниками та іншими молочними продуктами у день свята: *"На Петра пастуху давали гостінця – пеклі сир, хліб. Пастухи з вербі робили дудки і дуділи. На Петра також дуділи. Це празнік пастуха. Тоді і телята постовіе вигонили за коровами"*¹⁷. *"Пастух займає тридцять корів. І все двори віносилі займанку – сир, хліб, сало. У вербові дудки дуділи"*¹⁸. *"За кожную корову пастуху в сезон платили пуд зерна – один пастух пас до двадцяти корів. І вігонціну давали – як корову перший раз вигонили, і на Петра, і на кожне свято, і тоді, як покіне пасти, як сніг нападає – щоразу шось давали. Пасвили до запусок. Були і пастуховії дудочки: "Війшов Васіль на моріжок, заіграв в рожок..."*¹⁹. *"Пастуху за сезон платили два пуди картоплі і пуд зерна. І пасе від весни до льону"*²⁰. Наведені описи свідчать також, що на Петра пастухи також мали трубити у саморобні труби, дудки, які в культурній історії були інструментами не музичними, а насамперед сигнальними та ритуальними. Звуком труби селяни розганяли нечисту силу, хмари. Водночас, трубління нагадувало про необхідність дотримання посту, а у нашому випадку, можливо, сигналізувало про його завершення та наближення жнив, під час яких сурмити було заборонено²¹. Традиція ритуального трубління селян перед осіннім засівом фіксувалася минулими дослідниками на Західному Поліссі²².

Традиція святкового виготовлення сирної страви в регіоні має ще одну сюжетну мотивацію, ключовим моментом якої є уявлення

¹⁶ Народний. – С. 323.

¹⁷ Запис автора 2005 р. у с. Васьковичі Коростенського р-ну Житомирської обл. від Васьковської Марії Дмитрівни, 1937 р. нар., у с. Можари Овруцького р-ну Житомирської обл. від Воробей Олени Степанівни, 1923 р. нар.

¹⁸ Запис автора 2005 р. у с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл. від Левковської Галини Терентіївни, 1926 р. нар.

¹⁹ Запис автора 2005 р. у с. Покалів Овруцького р-ну Житомирської обл. від Бородкевич Зіни Стратонівни, 1927 р. нар.

²⁰ Запис автора 2005 р. у с. Гуничі Овруцького р-ну Житомирської обл. від Пінчук Надії Захарівни, 1914 р. нар.

²¹ Мошков В. А. Труба в народных верованиях // Живая старина, 1900. – Вып. 3. – С. 297 – 352; Вып. 4. – С. 451 – 524.

²² Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 5. – Почаев, 1903. – С. 16.

про те, що зозуля у цей час перестає кувати через те, що давиться сиром. З цього приводу фіксуємо низку місцевих примовок: *"Петро, Петро, Гаврило, а вже ж твою зозульку вдавило"*²³ або: *"Ой, на Петра, на Петра, моя мати манорики напекла, вареників наварила і зозульку вдавила"*²⁴ або: *"Зозуля на Петра сиром удавилася"*²⁵. На Овруччині часом також фіксується легенда про удавлення зозулі сиром, через те, що у цей час селяни збирають цей продукт. У деяких селах існували вірування про те, що зозуля давиться не сиром, колоском, оскільки той на стадії дозрівання викидає вуса. Ці уявлення особливо поширені у південній частині регіону.

Кування зозулі після Петра в окремих селах визнавалося паганим знаком²⁶. Однак зазвичай воно визначало терміни наступу майбутніх холодів: *"Як покінє ковать до Петра – буде рання зима"*²⁷ або: *"Скільки днів зозуля до Петра не кує, стільки до запуск сніг нападає"*²⁸. Подекуди казали, що зозуля замовкає тому, що після Петра починає годувати своїх пташенят: *"До Петра ковати, а після Петра дітки годувати"*²⁹. У цьому аспекті період кування зозулі визначено в рамках від Великодня до Петра і Павла, що є часом її активності. Адже з прильотом птахів у слов'ян пов'язане відмикання і замикання тепла, літа. Повертаючись весною з вирію, зозуля знає тривалість життя людей, які запитують її про це. Уявлення про те, що зозуля є птахою, яка знає все відоме у багатьох давніх культурах. Про це згадується ще у Ригведі. Вона

²³ Запис автора 1996 р. у с. Обиходи Коростенського р-ну Житомирської обл. від Ткаченко Параски Лазарівни, 1922 р. нар.

²⁴ Запис автора 1996 р. у с. Чоповичі Малинського р-ну Житомирської обл. від Фещенко Ольга Іллівна, 1915 р. нар.

²⁵ Запис автора 2000 р. у с. Мелені Коростенського р-ну Житомирської обл. від Васянович Ганни Дем'янівни 1941 р. нар.

²⁶ Запис автора 2003 р. у с. Ходаки Коростенського р-ну Житомирської обл. від Потопальської Христини Федорівни, 1916 р. нар.

²⁷ Запис автора 2002 р. у с. Старий Дорогинь Народицького р-ну Житомирської обл. від Хруль Ольги Савівни, 1931 р. нар.; Запис автора у 2005 р. у с. Тхорин Овруцького р-ну Житомирської обл. від Грищук Єви Семенівни, 1916 р. нар.

²⁸ Запис автора 2005 р. у с. Покалів Овруцького р-ну Житомирської обл. від Бородкевич Зіни Стратонівни, 1927 р. нар.

²⁹ Запис автора 2002 р. у с. Старий Дорогинь Народицького р-ну Житомирської обл. від Хруль Ольги Савівни, 1931 р. нар.

– символ часу. Завершуючи кувати, зозуля сигналізує про кінець життєво активного відрізка в річному житті природи. У такий спосіб вона сигналізує про перехід і є істотою лімінальною, медіатором між світами. З птахами та наближенням холодів пов'язані і інші сюжети: відліт *буслів* у вирій, якого селяни очікували після Іллі і остаточний відліт інших птахів, який пов'язували з днем Семена.

У деяких селах регіону до наших днів початком осені вважають копання картоплі, яке пов'язують зі святом Успіння Пресвятої Богородиці (28.08. за н. ст.): *"Перша Пречиста і вже починають картоплю копати. Картоплю копають, то це вже осінь"*³⁰. Однак, ритуальне копання і заварювання першої картоплі (або борщу) здійснювалось набагато раніше – також у день апостолів Петра і Павла³¹. У цьому зв'язку існували місцеві уявлення, що це святкове заварювання картоплі збереже її від псування [32]³². Натомість у деяких селах північної частини регіону картоплі не копали і борщу не варили до Іллі³³. До цього дня відповідно не їли молодої городини.

Уособленням осені в регіоні також були жнива, які, як і скрізь в Україні, починалися від свята апостолів Петра і Павла. Про це нерідко і зараз можна почути слова: *"Жнива – це осінь. Петровка – це літо, а од Петра жнива – осінь"*³⁴. Ці терміни здійснення зажинків вочевидь були відомі ще давнім слов'янам. Так, у тексті Шестиднева Іоана екзарха Болгарського (XII ст.) жнивварський саврат починається зразу після проходження Сонцем точки літнього сонцестояння. Внаслідок цього повороту (на осінь – І.Н.) відбувається поступове подовження тіней, які найдовшими стають взимку. Показовим також є той факт, що сновидіння про стигле жито, жнива і женців місцевими селянами сприймаються як

³⁰ Запис автора 2005 р. у с. Можари Овруцького р-ну Житомирської обл. від Воробей Олени Степанівни, 1923 р. нар.

³¹ Запис автора 2005 р. у с. Можари Овруцького р-ну Житомирської обл. від Воробей Олени Степанівни, 1923 р. нар.; у с. Покалів Овруцького р-ну Житомирської обл. від Бородкевич Зіни Стратонівни, 1927 р. нар.

³² Запис автора 2003 р. у с. Ходаки Коростенського р-ну Житомирської обл. від Потопальської Христини Федорівни, 1916 р. нар.

³³ Запис автора 2005 р. у с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл. від Левковської Галини Терентіївни, 1926 р. нар.

³⁴ Запис автора 2005 р. у с. Велідники Овруцького р-ну Житомирської обл. від Мельник Олександри Олександрівни, 1918 р. нар.

віщування смерті: *"Перед війною у нас одна жонка, Левчиха, що її хазяїн був секретарем, бачида сон, що всі люди убірали хліб в полі і казала, що то недобре. Всі сміялись з неї. А скоро війна німець всіх людей побив і село згоріло"*³⁵. Деякі жниварські атрибути, як і всі поховальні, мають депродуктивну символіку. Так, червоною ниткою зі зрізаної *бороди* лікували бородавки: *"У кого бородавок багато, пройде по городі да так, щоб хазяїн не бачив ту нитку знім'їть да сколько у Вас бородавок, столько цих вузликів нав'яжи і там де стьок із кріші і тече вода, там відовбеть ямочку і ту нитку закопайте, скажіть: "Добрий час, добра пора" і перехрестіцца. Вона зогніє і тие бородавки де й динуцца"*³⁶. До того ж згадаємо, що етимологія давньоруського слова *осень* споріднена з давньо-пруським *assanis* – *осень*, готським *asans* – *жнива*, давньоугорським *aren, arn* – *урожай* та грецьким **ὄπφορῆ** – *жнива, кінець літа*³⁷. У літописах вислів *"и приснь осень"* належить до формульних і вочевидь не лише відображає часові реалії, а й має символічний контекст вмирання, старості.

Низку осінніх мотивів (зокрема згадуване вище ритуальне заварювання першої, молоді картоплі) також зустрічаємо у сюжетній основі дня Іллі пророка (2 серпня за н.ст.): *"Од Іллі начінаюца осенніє свята. Ілля осень начінає"*³⁸. Деякі прислів'я також свідчать, що цей день є поворотним у процесі завершення жнив, коли погода для останніх стає несприятливою. Саме з цього приводу вживали широко відоме прислів'я: *"Прийшов Ілля – наробив гнилля"*. Тому починали вивозити з поля житні снопи, намагаючись зробити це до дня Цілителя Пантелеймона (*Паликона* – 9.08. за н. ст.), який міг спалити залишені на полях копи. Про це йдеться і в одній із давніх колядок, що була записана ще в XIX ст. на території Пінського повіту:

³⁵ Запис автора 1997 р. у с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл. від Чорнухи Ганни Іванівни, 1910 р. нар.

³⁶ Запис автора 2005 р. у с. Васьковичі Коростенського р-ну Житомирської обл. від Васьковської Марії Дмитрівни, 1937 р. нар.

³⁷ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. 3. – М., 1987. – С. 158.

³⁸ Запис автора 2005 р. у с. Васьковичі Коростенського р-ну Житомирської обл. від Васьковської Марії Дмитрівни, 1937 р. нар. Перше заварювання картоплі або борщу в день пророка Іллі поширене насамперед у північній частині Житомирського Полісся. До цього дня відповідно молоді городини не їли.

*Да вставай, пане, вельми рано,
І сам уставай, і челядь буди –
По твоему полю сам Господь ходить,
Сам Господь ходить, три святці водить:
Першеє святце – святее Юріє,
Другее святце – святой Петро,
Третьеє святце – святой Ілля.
Святее Юріє землю одомкає,
Святой Петро жито зажинає,
Святой Ілля у копи складає³⁹.*

Святі виступають помічниками селян у багатьох аграрних роботах. У фольклорних текстах вони обробляли землю, готували реманент тощо: *"А ти, Лля, сідай на коня, оглядай поля, щоб було готова до Спаса роля. А ти, Міхайл, виходь на поля, щоб було до Покровного Івана вся закончена сімба"*⁴⁰. Отже зазвичай на початку серпня на нивах у копах залишались лише культури пізніх термінів дозрівання – овес та просо. На Іллю в регіоні також існувала ритуальна страва – у цей день заварювали перше просо, навіть якщо воно було ще недозрілим, зеленкуватим. Із наближенням до Маковея припинявся і медовий взяток, місцеві пасічники готувались до медозбору.

Осінній сезон має у собі й вкрай зруйнований та призабутий обряд обв'язування галузкою хмелю світильного комина та хлібної діжі, який відбувався у зв'язку з першим замішуванням зимового хліба і запалюванням першого сезонного вогню, відомий під назвою *одруження комина*. Часом світильник обсипали не лише зернятими, а й свяченим зіллям, у такий спосіб забордюючи вогонь, щоб не шкодив господарству. Обряд безпосередньо пов'язаний із засіванням, як озимим, так і яровим: *"Як жито засевають рано, тада женят комина. З вечора обмотували хмелем, зернятими гарбузовими сиплют, а діти збирають"* або: *"Посъветни комен женят тоді, коли посіяне жито, до того – грех. Квітчають*

³⁹ Чубинський П. Труды этнографически-статистической экспедиции в Западн-Русский край. – Т. 3. – СПб, 1872. – С. 337.

⁴⁰ Запис автора 2005 р. у с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл від Левковської Галини Терентіївни, 1926 р. нар.

барвінком. Засвічують лише з кресала⁴¹. Його зазвичай виконувала господиня хати, що забезпечувало їй працездатність та бадьорість на майбутнє, казали: *"Щоб хазяйка не спала"*⁴². Часом, запалення лучника пов'язувалось із початком вечорниць⁴³. Згаданий обряд корелюється з місцевим шанобливим ставленням до вогню. Так, ще в першій чверті ХХ ст. деякі старі люди дотримувалися давнього звичаю запалювати вогонь не сірником, а жариною солом'яним віхтем. Цей вогонь визнавався живим і підтримувався цілодобово і був запорукою заможного господарства, *"щоб не зводилось хазяйство"*, був його уособленням: *"Хто хутко розведе вогонь, то так хутко і хазяйство розведе"*⁴⁴. У день здійснення обряду не працювали. Терміни його тут різні. Дійство могло відбуватися у зв'язку зі святами Семена Стовпника (14.09. за н. ст.), Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста (27.09. за н. ст.), Дмитра Солунського (8.11. за н. ст.) або ще пізніше – загалом до початку зимових робіт. Народна традиція зберегла й давні уявлення про астрономічні терміни здійснення згаданого обряду, які гіпотетично засвідчують його зв'язок із лічбою за місячними фазами та місячним календарем. Так, деякі джерела свідчать, що лучник запалювали перед повнею: *"За краще рахують для себе "женити луш(ч)ника" перед повнею, тоді в господарстві всього буде повно"*⁴⁵. Розпочатий восени освітлювальний сезон тривав до Благовіщення: *"Колись коміни-лучники не світили, покуль не засіють жита, себто після Семена-стовпника, а кінчали світити на Благовіщення"*⁴⁶ або Великодня. У цьому контексті покажемо є запис у книзі відвідувачів Коростенського музею, що зберігається в архівних матеріалах В. Кравченка: *"...сонце вже досить високо*

⁴¹ Кравченко В. Щоденники // Національні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (далі НАНФ ІМФЕ). – Ф. 15-1. – Од. зб. 47. – Арк. 259; Кравченко В. Матеріали про лучник // НАНФ ІМФЕ. – Ф. 15-3. – Од. зб. 153. – Арк. 12.

⁴² Кравченко В. Г. Матеріали про лучник // НАНФ ІМФЕ. – Ф. 15-3. – Од. зб. 153. – Арк. 8.

⁴³ Народний. – С. 340.

⁴⁴ Лукьянов В. Етнографічні та фольклорні матеріали // НАНФ ІМФЕ. – Ф. 15-3. Од. зб. 215. – Арк. 72.

⁴⁵ Кравченко В. Г. Матеріали про лучник // НАНФ ІМФЕ. – Ф. 15-3. – Од. зб. 153. – Арк. 35.

⁴⁶ Лукьянов В. Етнографічні матеріали // НАНФ ІМФЕ. – Ф. 15-3. – Од. зб. 214. – Арк. 92.

підбилося вгору, а в хаті горів лучник. Я здивовано запитав: "А це ж нащо серед дня світить". "Бо ми ще не посіяли ячменю", – досить серйозно відповів господар"⁴⁷. Після цього світити посвіт вважалося гріхом. Особливо табувалося користування ним від Великодня до Воздвиження (Вишестя – І.Н.), що, за місцевими уявленнями, могло призвести до захворювання посівів проса⁴⁸. Зазначимо, що цей давній обряд зберігся до наших часів в історичній пам'яті окремих інформантів: "Мати насушит зернят гарбузових, торбу набере: "Будем коміна женит". Женим коміна ціми зернятами, то уже будем цілу зиму світить. На неженяному комині не світили. День на це нема, як зернята наростуть (як гарбузи всі поспіють – І. Н.)"⁴⁹. "Як засевають жито в осень, то сиплют по комину гарбузи"⁵⁰.

Обрядова традиція сезонного запалювання вогню є достатньо давньою. Дослідник минулого М. Сумцов, спираючись на те, що свято запалення вогню (зокрема свічки) було відоме не лише в Україні, а й у Росії та в європейських країнах, висловив припущення про його загально-арійське походження⁵¹. Можна напевне стверджувати, що цей обряд має щонайменше давньослов'янські витоки. Згадаємо осіннє запалювання ритуального вогню у зв'язку із сезонним рівноденням під назвою "іменини овина", який Б. Рыбаков і пов'язував з культом вогню-Сварожича і святом урожаю у давніх слов'ян⁵². Українські вчені, спираючись на тексти давньоруських джерел, твердили, що Сварожич (син бога вогню Сварога) і був тим священним вогнем, який розпалювали під овином і який висушував хліб. Можливо, в давнину це дійство мало характер сільськогосподарського культу вогню, в якому поєдналися вогнепоклонство, шанування сонця, домашнього вогнища⁵³. Вочевидь, запалювання вогню восени також пов'язане з завершенням озимої сівби, найпізнішим

⁴⁷ Там само. – Арк. 4-5.

⁴⁸ Там само. – Арк. 6.

⁴⁹ Запис автора 2005 р. у с. Гуничі Овруцького р-ну Житомирської обл. від Пінчук Надії Захарівни, 1914 р. нар.

⁵⁰ Запис автора 2005 р. у с. Прибитки Овруцького р-ну Житомирської обл. від Герасимчук Федосія Вікторівна, 1910 р. нар.

⁵¹ Сумцов Н. Культурные переживания // Киевская старина, 1890. – Т. XXX. – С. 77.

⁵² Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М., 1981. – С. 174.

⁵³ Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. – К., 1992. – С. 19.

терміном проведення якої був день Івана Богослова (9.09. за н. ст. – *Покрівний Іван – І.Н.*).

Остаточне закривання землі, за народними уявленнями, пов'язане з хованням у неї змії у день Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста, що за православним каноном вважалось страшим, а отже пісним. Від цього дня з лісів зникали змії, ховаючись у землю. Такий факт у народній традиції пов'язаний з численними легендами. Згідно з ними у змії є цар-вуж (в інших текстах король), що відрізняється від інших золотими рогами. Якщо простелити на землю хустку або фартух і король-вуж проповзе по ньому, то залишить на ній свої роги. Вони допоможуть новому власнику здобути багатство⁵⁴. На жаль сьогодні ця легенда існує у значно скороченому вигляді, що позбавляє її цілісності: *"Здвиженне – вся твар сходиця до компанії, ховаєца в землю. На Здвиженне вуж скидає золоту корону на білу хустину"*⁵⁵.

Зміїний цар збирає і судить своїх змії у кінці осіннього сезону перед настанням холодів: *"На Чесного судять вужів, які вкусили кого. Засуджений вуж зимує на землі. Піст у п'ятницю перед Здвиженням захищав від зміїних укусів"*⁵⁶. Такі уявлення у регіоні існують до сьогодні: *"На Здвиження у змії суд. Як гад укусив кого, то він грішний, його інші змії вигонять"*⁵⁷. *"Котра гадюка чи вуж укусив мущину, то вже його в гурт не приймають, остаєця на поверхні"*⁵⁸. *"На Здвиженне вужі збираються в путь. І як який вуж кого вкусив (людину – І. Н.), його не беруть з собою. Вже вон остаєця і намагаєца знову вкусить"*⁵⁹. В окремих селах було записано повідомлення про те, що згадане свято є шлюбним днем вужів: *"Це брачний день в ужив"*⁶⁰. Вуж, що залишається зимувати

⁵⁴ Народний. – С. 339.

⁵⁵ Запис автора 2003 р. у с. Ходаки Коростенського р-ну Житомирської обл. від Потопальської Христини Федорівни, 1916 р. нар.

⁵⁶ Кравченко В.Г. Етнографічні матеріали // НАНФ ІМФЕ. – Ф. 15-3. – Од. зб. 214. – Арк. 94.

⁵⁷ Запис автора 2000 р. у с. Горщик Коростенського р-ну Житомирської обл. від Герц Марії Матвіївни, 1920 р. нар.

⁵⁸ Запис автора 2005 р. у с. Можари Овруцького р-ну Житомирської обл. від Можаровської Тетяни Іллівни, 1917 р. нар.

⁵⁹ Запис автора 2005 р. у с. Повч Лугинського р-ну Житомирської обл. від Порхачької Анастасії Максимівни, 1924 р. нар.

⁶⁰ Запис автора 2005 р. у с. Покалів Овруцького р-ну Житомирської обл. від Бородкевич Зіни Стратонівни, 1927 р. нар.

на поверхні, після Здвиження ставав об'єктом особливого полювання: *"Хто не вб'є гадюку (вужа) після Здвиження, на того 12 день не буде сонце дивитись, а як уб'є, його рушниця без промаху битиме звіра"*⁶¹.

За регіональною традицією у холодному періоді осінь від зими відокремлена уявленнями про появу першої паморозі, снігу та морозу. Їх зазвичай очікували від свята Покрову Пресвятої Богородиці (14.10 за н. ст.): *"Як прийшла Покрова, то й зима готова"*⁶². До Покрови селяни закінчували роботу, яка вважалась літньою і починали зимову – обробку волокнистих (прядіння, ткання, шитво тощо). Деякі дослідники календарної обрядовості східних слов'ян також зазначали, що відокремлення багатьма вченими жовтня та листопада від зимового періоду є штучним і науково не вмотивованим⁶³.

Як бачимо, перехід від тепла до холоду у народній традиції Житомирського Полісся пов'язаний з аграрними та міфологічними сюжетами: припиненням кування зозулі, ритуальним виготовлення сирної страви, першим заварюванням картоплі, жнивами. При цьому символи осені, за місцевими уявленнями, співпадають з явищами-провісниками смерті у віщих снах: жнивами, копанням картоплі. У минулому названі сюжети пов'язувались з днями апостолів Петра і Павла або пророка Іллі. Осінніми також є свята Маковея, Спаса, Першої Пречистої, Семена, Воздвиження. У ці дні відбувалися різні ритуали господарського циклу, які сигналізували про початок збору тих чи інших культур, виконання сезонних робіт тощо.

Спираючись на місцеві уявлення про терміни чотирьох сезонів, а також про терміни періодів тепла та холоду, на теренах північної Житомирщини у середині XIX – XX ст. ми спостерігаємо асиметричний поділ, за яким найдовшим серед сезонів була зима, а найкоротшим – літо.

⁶¹ Кравченко В. Г. Етнографічні матеріали // НАНФ ІМФЕ. – Ф. 15-3. – Од. зб. 214. – Арк. 27.

⁶² Народний календар. Осінній цикл // НАНФ ІМФЕ. – Ф. 1-д. – Од. зб. 571. – Арк. 262.

⁶³ Чичеров В. И. Зимний период русского земледельческого календаря XIV – XIX веков (очерки по истории народных верований). – М., 1957. – С. 26.